

**ԿՐԿՆԱՎՈՐ ԲԱՐԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՄԱՏԱԿԱՆ ՏԻՊԸ
ՀԱՅԵՐԵՆ ԱՍՏՎԱԾԱՇՈՒՆՉ ՄԱՏՅԱՆՈՒՄ**

ԼԱԼԻԿ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Կրկնությունը լեզուներում գործող բառակազմության միջոցներից է: Հայերենի պատմության հնագույն շրջանից ի վեր կրկնության ճանապարհով ստեղծվել են զգալի քանակությամբ բառեր, որոնք լեզվի բառային կազմի հետ փոխանցվել են հին հայերենին: Մյուս կողմից նախագրային փոխառություններին զուգահեռ հինգերորդ դարում ի հայտ են գալիս կրկնության նոր կաղապարներ և նոր տիպեր, նախկին կաղապարների մի մասը դառնում է քիչ գործուն, մյուսը՝ ոչ գործուն և անարդյունավետ¹: Հին հայերենին փոխանցված և հին հայերենում կազմավորված կրկնավոր բարդությունները լայն գործածություն են ստացել հինգերորդ դարի թարգմանական գրականության մեջ, մասնավորապես Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում և ժամանակի մատենագրական հուշարձաններում²:

Նկատի ունենալով, որ Աստվածաշունչ մատյանը հայերեն առաջին (թարգմանական) աշխատանքն է՝ մեզ հետաքրքրում է, թե հնագույն շրջանից ավանդված կրկնավոր բարդություններն ինչպիսի գործածություն ունեն և բառակազմական ինչպիսի տիպերով են հանդիպում մատյանի հայերեն գրքերում³:

Մեր կատարած ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Աստվածաշունչ մատյանի գրքերում գործածված կրկնավորները հանդես են գալիս բառակազմական որոշակի տիպերով: Բառակազմական տիպը որոշվում է ըստ այն սկզբունքի, թե ի՞նչ գործոններ են ընկած կրկնավոր բարդության ձևավորման հիմքում: Ըստ այդմ, կարելի է առանձնացնել արմատակրկնության որոշակի բառակազմական տիպեր, ինչպիսիք են՝ *արմատական տիպ, նախդրավոր և շաղկապավոր տիպ, հնչյունաանկումով տիպ, ածականով տիպ, ձայնդարձով և հերթագայությամբ տիպ*:

Աստվածաշնչի բառային կազմում արմատակրկնության բառակազմական կաղապարների վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ գոր-

¹ Տե՛ս **Գ. Ջահուկյան**, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Եր., 1987, էջ 364:

² Ըստ Հր. Աճառյանի՝ հայերենի կրկնավորների թիվը հասնում է շուրջ 500-ի (տե՛ս **Հր. Աճառյան**, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի՝ համեմատությամբ 562 լեզուների, հ. 3, Եր., 1957, էջ 83-93):

³ Քննության բնագիր ենք ընտրել 1997-ին Հայաստանի աստվածաշնչային ընկերության հրատարակած բնագիրը «Աստուածաշունչ մատենան հին և նոր կտակարանաց»:

ծառական հաճախականությամբ կենսունակ է *արմատական տիպը*:

Այժմ դիտարկենք մեր ընտրանքում եղած *արմատական տիպի կրկնավորները* և ցույց տանք դրանց ձևակազմական յուրահակություններն ու իրացումներն Աստվածաշնչի հայերեն գրքերում⁴:

Արմատական տիպի կրկնավորները կազմված են արմատի պարզ կրկնությամբ, և, ըստ Հր. Աճառյանի, դրանք նման են նախալեզվի հնագույն վիճակին, որ սկզբում իր բոլոր կրկնավորները արմատի ամբողջական կրկնությամբ էր կազմում. կրկնության այս ձևը ժառանգություն է մնացել նախալեզվից⁵: Այս կարգի բառերի արմատները կրկնվելով պահպանում են իրենց բառապատկերը՝ բովանդակային պլանում արտահայտելով նաև իմաստի սաստկականություն:

Արմատական կրկնավորները, ըստ բաղադրիչների միավորման սկզբունքի, ենթաբաժանվում են հոդակապով և անհոդակապ տեսակների:

Ա) *Հոդակապով կրկնավորները* ցուցաբերում են բաղադրիչների կայունություն, որ պայմանավորված է նրանց (բաղադրիչների) առանձին բառական շեշտով. յուրաքանչյուր բաղադրիչ կրկնվելով կրում է առանձին բառական շեշտ⁶:

Աստվածաշնչի հայերեն գրքերում հանդիպում են արմատական կրկնավորների հոդակապով հետևյալ բարդությունները. *գէշագէշ, գոյնագոյն, գունդագունդ, դասադաս, դարձադարձ, զանազան, մեծամեծ, շեղջաշեղջ, չարաչար, կորակոր*:

Գ. Ջահուկյանն արմատական կրկնավորների հոդակապավոր տիպը համարում է հետհնդեվրոպական շրջանի յուրահատկություն, որ կապված է –ա- հոդակապի գործածության հետ⁷:

Հոդակապով կրկնավորները հիմնականում հատկանշային խոսքի մասեր են (աձական կամ մակբայ) և ցույց են տալիս հատկանիշի սաստկություն, առավելություն կամ բազմապատկություն: Աստվածաշնչում վերոբերյալ բառերն այդ դերով էլ հանդես են գալիս:

Գէշագէշ կրկնավորի արմատական բաղադրիչը՝ *գէշ*, որ հանգում է իրանական աղբյուրին՝ *qēša* «փտել, նեխել» բառին⁸, «դի, դիակ. պատառ, մարմնի պատառ» իմաստներով գործածական է գրաբարում, այդ իմաստներով հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Ի մտոյ նոցա մի՛ ուտիցեք, եւ ի *գէշ* նոցա մի՛ մերձենայցեք, քանզի պիղծ իցէ ձեզ այն (Ղեւտ., ԺԱ. 8): *Գէշ* արմատի կրկնությամբ է կազմվել *գէշագէշ* բար-

⁴ Ա. Բագրատունին, իր աշխատանքի «Յադագս բարդութեան բառից» գլխում քննելով արմատակրկնությամբ առաջացած բարդությունների տեսակները, նկատում է. «Այսպէս երբեմն մի և նոյն անուն բարդեալ գտանի ինքն ինքեամբ. Պէսպէս, վաղվաղ, վազվազ, բաղբաղայք, բեկբեկ, ծործոր, լուռլուռ» (Ա. Բագրատունի, Հայերեն քերականութիւն ի պէտս զարգացելոց, Վենետիկ, 1852, էջ 660):

⁵ Տե՛ս Հր. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 96:

⁶ Տե՛ս Է. Կուսմանյան, *Древнеармянский язык*, М., 1971, էջ 168-169:

⁷ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 364:

⁸ Բառի ստուգաբանությունը կատարել է Գր. Ղափանցյանը (տե՛ս Հր. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1, Եր., 1971, էջ 550, այսուհետև՝ ՀԱԲ):

դությունը «պատառ-պատառ, ծվեն-ծվեն, բզկտելով» իմաստներով, որ հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Մանր մանր կոտորեալ, զայս թռչնոց *գեշագեշ* ջամբեցից (Բ.Մակ., ԺԵ. 33):

Գոյնագոյն բարդության արմատական բաղադրիչը՝ *գոյն*, հանգում է իրանական ցոռ «գույն, տեսակ» արմատին (ՀԱԲ, 1, 578): *Գոյն* արմատական բառը «գույն, ներկ. դալկություն» իմաստներով կենսունակ գործածություն ունի գրաբարում. այն գործածված է նաև Աստվածաշնչում, հմմտ. Թիկնամէջք նորա ի *գոյն* ոսկոյ (Մադ., ԿԷ. 14): Արմատակրկնությանը կազմված *գոյնագոյն* բարդությունը «գույնզգույն, բազմերանգ» նշանակությամբ գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ ի *գոյնագոյն* ծաղիկս պսակեալք ուրախութեամբ եւ ցնծութեամբ ... գոհանային զԱստուծոյ հարցն նոցա (Գ.Մակ., Է. 11):

Գունդագունդ կրկնավոր բարդության արմատական բաղադրիչը՝ *գունդ*, «բազմություն, բանակ, զորագունդ» իմաստով հանգում է իրանական աղբյուրին՝ որպէս փոխառություն, հմմտ. պիլ. ցոռ «բանակ, զունդ», պրս. ցոռ կամ ցոռա «ժողով, զումար, խումբ, բազմություն» (ՀԱԲ, 1, 595): *Գունդ* բաղադրիչը արմատական նշանակությամբ գրաբարում կենսունակ գործածություն ունի. այդ իմաստներով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Սոքա են *գունդք* դետացոց (Թիւք, Գ. 21):

Արմատակրկնությամբ կազմված այս բարդությունն ունի «բազմամարդ, զունդ գնդի հետևից» իմաստներ, հմմտ. Ահաւասիկ ես ածից ի վերայ քո ... *գունդագունդ* հեծելովք ազգաց բազմաց յոյժ (Եզեկ., ԻԶ. 7): Աստվածաշնչում գործածված է «հորդահոս, առատորեն» իմաստով, հմմտ. Մինչեւ արիւնն *գունդագունդ* արտաքս հոսէր, եւ վերքն չարաչար պատառեալ էին (Բ. Մակ., ԺԴ. 45)⁹:

Մեծամեծ կրկնավոր բարդության արմատական բաղադրիչը՝ *մեծ*, ստուգաբանորեն հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *meg a- meg (h) «մեծ» արմատին (ՀԱԲ, 3, 295)¹⁰: Գրաբարում այն ունի «քանակով՝ թվով՝ տարածությամբ՝ ժամանակով շատ» իմաստներ և կենսունակ գործածությամբ հանդես է գալիս Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ ասէ Կային ցՏէր Աստուած. *Մեծ* է պատիժ իմ, քան զթողուլդ զիս (Մնն., Դ. 13): Այն ունի «շատ մեծ, մեծ-մեծ» իմաստներ, հմմտ. Եւ արար Աստուած զերկուս լուսնաւորսն *զմեծամեծս* (Մնն., Ա. 16): Աստվածաշնչում գործածված է նաև «երևելի՝ պատվական այրեր» իմաստով, հմմտ. Եւ ժողովեցան ի փոքուէ մինչեւ *ցմեծամեծս*, քանզի զարմացեալ էին նոքա յոյժ (Յուդիթ, ԺԳ. 15): *Մեծամեծ* սերող հիմքով Աստվածաշնչում հանդիպում է *մեծամեծար* բաղադրությունը «շատ մեծարելի՝ պատվելի՝ պատվավոր, արժանապատիվ» իմաստներով:

Դասադաս կրկնավոր բարդության արմատական բաղադրիչը հանգում է իրանական աղբյուրին՝ խոտա-սակ *dasa* «բաժին» կամ «դաս,

⁹ Բառի՝ այս իմաստով գործածությունը հունաբանություն է՝ *աղբերաբար*:

¹⁰ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010, էջ 521, այսուհետև՝ ՋՄԲ:

կարգ» իմաստներով (ՋՄԲ, 185): Գրաբարում *դաս* արմատը նշանակում է «խումբ (մարդկանց, կենդանիների, առարկաների, զինվորների, հրեշտակների նն.), կարգ»: Աստվածաշնչում գործածված է «մարդկանց՝ կենդանիների խումբ» իմաստով, հմմտ. Եւ էին ընդ նման, որ բառնային գտապանակն զեւթն դաս պարուց (Բ. Թագ., Զ. 13): Այն ունի «դաս-դաս, խումբ-խումբ, խմբերով» (հոգնակիության) իմաստ, որ եզակի կիրառությամբ հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Դարձեալ յիւրանքանչիւր ապարանիցն *դասադաս* մտանէին ի համաշխարհի ինդրուածս (Բ. Մակ., Գ. 18):

Դարձադարձ կրկնավոր բարդության արմատական բաղադրիչը՝ *դարձ*, հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *dhrǵʰh-՝ *dherǵʰh-/*dhregʰh- (սահող ձայնդարձով) «պտտել, դարձնել, ոլորել» արմատին (ՋՄԲ, 189): *Դարձ* արմատը ինքնուրույն բառական արժեքով գործածվում է գրաբարում՝ «վերադարձ, հետ դառնալը՝ ամեն առումով» իմաստներով: Հմմտ. Լուռ լեր, առ քեզ լիցի *դարձ* նորա, եւ դու տիրեսցես նմա (Ծնն., Դ. 7): *Դարձադարձ* բարդությունն արտահայտում է բազմապատիկության իմաստ՝ «կրկին՝ վերստին հետ դառնալը, վերադարձ»: Աստվածաշնչում ունի եզակի կիրառություն, հմմտ. Մոյնպէս մատաղամարքն մանկամբքն հանդերձ ... ընդ անդաստանս առանց *դարձադարձի* աւագամեծար տաճար անդր պնդեալ ժողովէին (Գ. Մակ., Ա. 11):

Չանազան կրկնավոր բարդության արմատական բաղադրիչը՝ *զան*, համարվում է փոխառություն իրանական աղբյուրից՝ *zan, հմմտ. հին պրս. zana «տեսակ, կերպ»: Գրաբարում այն անկախ բառական միավոր չէ և հանդես է գալիս իբրև բառակազմական բաղադրիչ (բազմազան, սրբազան): Արմատակրկնությամբ կազմված *զանազան* բարդությունն արտահայտում է հոգնակիության իմաստ՝ «տեսակ-տեսակ, պէս-պէս. բազմապատիկ»: Աստվածաշնչում հանդիպում է կրկնավոր սերող հիմքով կազմված *զանազանութիւն* բաղադրությունը՝ եզակի գործածությամբ՝ «տարբերութիւն, պէսպիսություն, բազմապատիկություն» իմաստներով, հմմտ. Պարապութիւն նորա նորոգել *զանազանութիւն* (Սիրաք, ԼԸ. 28):

Շեղաշեղ կրկնավորի արմատական բաղադրիչի ծագումն անհայտ է, հավանական է համարվում նրա կապը խեթ. šeli- արմատի հետ՝ որպէս փոխառություն՝ «հացահատիկի կույտ» նշանակությամբ (ՋՄԲ, 585): *Շեղ* արմատն անկախ գործածություն ունի գրաբարում. այն նշանակում է «կույտ, դեզ (ցորենի, արմատիքների)»: Այդ իմաստով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ երթիցես ի գերեզման իբրեւ զցորեան հասեալ... իբրեւ *զշեղ* կալոյ ի ժամանակի ամփոփեալ (Յովբ, Ե. 26): *Շեղաշեղ* բարդությունը «շեղ-շեղ, կուտակ-կուտակ, խիտ առ խիտ» իմաստով գործածական է գրաբարում. հմմտ. Ջերդմունս եւ զդաշինս հարցն յիշատակեալ՝ *շեղաշեղ* դիականցն անկելոց առ միմեանս՝ կացեալ ի մէջ դադարեցոյց զբարկութիւն (Իմաս., ԺԸ. 23):

Չարաչար կրկնավոր բարդության *չար* արմատական բաղադրիչի ծագումը հավանական է համարվում (*n*)*չ-ար* ձևից (> յար, յարել, առնել) (ՋՄԲ, 612)¹¹: Այդ բաղադրիչը «չար, վատթար, գեշ» իմաստով, գործածական է գրաբարում: Հմմտ. Ածցել Տէր ի վերայ ձեր զամենայն բանս *չարս* (Յեսու, ԻԳ. 15): Փոխաբերական իմաստով նշանակում է «վնասակար, դժնդակ, անախորժ», հմմտ. Ասասցուք, եթէ զազան *չար* եկեր զնա (Ծնն., ԼԷ. 20): Ունի նաև առարկայական նշանակություն՝ «վնաս, չարիք, չարություն, թշվառություն» իմաստներով: Հմմտ. Յաւելին որդիքն Իսրայելի առնել *չար* առաջի Տեառն (Դատ., ԺԳ. 1): *Չարաչար* բարդությունը բազմիմաստ բառ է. «չար, դժնդակ, անտանելի, սաստիկ. սաստկապէս» իմաստներով կենսունակ գործածություն ունի Աստվածաշնչում, հմմտ. Հրաման տայր ածել, ժողովել, կուտել զնոսա եւ *չարաչար* մահու սպանանել զկեանս նոցա յերկրէ (Գ. Մակ., Գ. 1): Ժողովուրդն տրտնջէր *չարաչար* առաջի Տեառն (Թիւք, ԺԱ. 1):

Կորակոր բարդության արմատական բաղադրիչը ստուգաբանորեն հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *gor- *ger- «պտտել, ոլորել» արմատին (ՋՄԲ, 422): *Կոր* բաղադրիչն անկախ գործածությամբ կենսունակ միավոր է գրաբարում՝ «ծուռ, ծոված» իմաստով: Աստվածաշնչում գործածված է «կամարաձև, թեքված, դեպի ցած խոնարհված» իմաստով, հմմտ. Մի՛ պարծեսցի *կորն* իբրեւ զուղիղն (Գ. Թագ., Ի. 11): Կրկնավոր բարդությունն արտահայտում է «բոլորովին կորացած՝ կոացած, փխբ. ամոթահար, զլխահակ» իմաստներ, որ հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Երթայի գաղտագողի *կորակոր* առաջի նոցա (Եզեկ., ԺԲ. 7): Անարժան *կորակոր* յանձանց ի բաց մերժէին (Բ. Մակ., Թ. 1):

Բ) *Անհողակապ կրկնավորներն* արմատական բաղադրիչների համադրական կազմություններ են, որոնք հանդես են գալիս ինչպես առանձին բառական միավորներ, այնպես էլ իբրև բաղադրության սերող հիմքեր: Համեմատաբար գերակշռում են այս կազմությամբ բայական միավորները: Ինչպես կրկնավորների հողակապով տեսակը, այնպես էլ անհողակապ կրկնավորները ցույց են տալիս արմատական իմաստի սաստկություն, առավելություն, բազմապատիկություն:

Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության մեջ հանդիպում են այդ կառուցատիպի հետևյալ բառերը. *աղիսաղիսել, աղտաղտին, այլայլել, արծարծել, խողխողել, խորխորատ, ծործոր, մեղմեղ, ողողել, որոր, չարչարանք, ջախջախ, սորսորել, վաղվաղ, փայփայել, փողփողել, բարբարել*:

Այս բառերի արմատական բաղադրիչները միանշանակ մեկնաբանություն չունեն: Դրանք կարելի է բաժանել երկու խմբի. բառեր, որոնց արմատական բաղադրիչները՝ իբրև անկախ բառական միավորներ, զիտակցվում են, և բառեր, որոնց արմատական բաղադրիչների իմաստները մթազնել են և չեն զիտակցվում:

¹¹ Հ. Աճառյանը և Հ. Հյուբշմանը չեն ընդունում այս մեկնությունը (տե՛ս Հր. Աճառյան, ՀԱԲ, 3, 625):

ա) Առաջին խմբին են պատկանում այն կրկնավորները, որոնց արմատական բաղադրիչները գրաբարում անկախ գործածություն են ունեցել և իրենց արմատական իմաստով գիտակցվում են: Այդպիսի կրկնավորները դարձել են նաև բառակազմական սերող հիմքեր այլ միավորների համար, ինչպես՝ *այլայլել, խորխորատ, ծործոր, կողկողել, ողողել, չարչարանք, վաղվաղ*:

Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում կրկնավորները համապատասխան շարահյուսական միջավայրում արտահայտում են արմատական իմաստի կրկնություն կամ սաստկություն:

Այլայլել կրկնավորի *այլ* հիմնական բաղադրիչը «ուրիշ, մեկ ուրիշ» իմաստով հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *alio, *alyo արմատին (ՀԱԲ, 1, 168; ՋՄԲ, 48): *Այլ* բաղադրիչն այդ իմաստով Աստվածաշնչում գործածված չէ: Նրանով կազմված կրկնավոր բարդությունն ունի «փոփոխվել, այլափոխվել, փոխակերպվել» իմաստներ: Հմմտ. *Այլայլեացէ* գերեսս իւր յոգոց հանելով, այլ ո՛չ եւս տեսանել զքեզ կենդանի (Սիրաք, ԺԲ. 19):

Խորխորատ կրկնավոր բարդության արմատական *խոր* բաղադրիչը «խորունկ, խոր տեղ, փոս» իմաստներով հանգում է բնիկ հնդեվրոպական **khoro-* *(*s*)*kerd* «կտրել» արմատին (ՋՄԲ, 343): Այն առանձին գործածական է գրաբարում. այդ իմաստներով հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Գուր *խոր* է բերան անօրինի (Առակ., ԻԲ. 14): Ունի նաև փոխաբերական նշանակություններ՝ 1. «դժվարիմաց, թաքուն, գաղտնի», հմմտ. Յոյժ *խոր* են խորհուրդք քո (Սաղ., ՂԱ. 6): 2. «սաստիկ», հմմտ. Ջի մի՛ ի *խոր* մոռացումն անկանիցին (Իմաս., ԺՁ. 11): Նրանով կազմված կրկնավոր բարդությունը բազմիմաստ բառ է՝ «խոր փոս, վիհ. գերեզման, դժոխք» նշանակություններով: Աստվածաշնչում խորխորատ բառը հանդիպում է այդ իմաստներով: Հմմտ. 1. Թաքեաւ ժողովուրդն ի *խորխորատս* (Ա. Թագ., ԺԳ. 6): 2. Մինչեւ փորեացի *խորխորատ* մեղաւորի (Սաղ., ՂԳ. 13): 3. Ի վախճանի *խորխորատ* դժոխոց (Սիրաք, ԻԱ. 11):

Ծործոր կրկնավոր բարդության արմատական *ծոր* բաղադրիչը համարվում է կա՛մ կովկասյան փոխառություն, կա՛մ բխեցվում է մի երրորդ աղբյուրից (ՋՄԲ, 367): Այն «ձոր, ծերպ, խորշ, խոռոչ» իմաստներով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Առաքեաց զնա ի *ծործորոյն* Քեբրոնի (Օնն., ԼԷ. 14): Բնակեալ էին ի *ծործորսն* (Դատ., Է. 12):

Կողկողել կրկնավոր բարդության ծագումը հավանական է համարվում հնդեվրոպական *gal «կանչել, ճչալ» արմատին մոտ (ձայն-դարձով) *gol տիպի արմատից (ՋՄԲ, 416): Բարդությունը «բարձրաձայն լալ, ողբալ, մղկտալ, մորմոքվել» իմաստներով գործածական է գրաբարում. այդ նշանակություններով հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Գայթակղեացին չարք առաջի բարեաց, եւ ամպարիշտք *կողկողեացին* առ դրունս արդարոց (Առակ., ԺԴ. 19): Աստվածաշնչում կրկնավոր սերող հիմքով գործածված է *կողկողացին* բաղադրությունը՝ «լալագին, ցավագին, տրտմագին» իմաստներով:

Ողողել կրկնավորի արմատական բաղադրիչն է առանձին անգործածական *ող* ձևությամբ, որ ծագում է դարձյալ առանձին անգործածական *հեղ* արմատից, որից՝ *հեղ-ուլ* («թափել, լցնել»): *Հեղ* արմատը հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *pel- արմատին, որի ձայնդարձով տարբերակներն են pol-, pl-, որոնք հայերենում տալիս են pel->հեղ, pol->ող (ՀԱԲ, 3, 76): *Ող* արմատի կրկնությամբ կազմված է *ողող* բարդությունը՝ «հեղեղ» իմաստով, սրանից էլ՝ *ողողել*՝ «հեղեղել, հորդել» նշանակությամբ: Աստվածաշնչում *ողողել* գործածված է «հեղեղել, ավերից դուրս գալով՝ ծածկել» իմաստով, հմմտ. Եւ եթէ անցանիցես ընդ ջուրս՝ ընդ քեզ եմ, եւ գետք զքեզ մի՛ ողողեացեն (Եսայ., ԽԳ. 2):

Չարչարանք կրկնավոր բաղադրության սերող հիմքն է *չարչար*¹²: Այդ սերող հիմքով է կազմված *չարչարանք* անհոդակապ բառը՝ «աստիկ նեղություն՝ վիշտ, տանջանք» իմաստով, որ հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Արդ, առաքեա՛ դու արս հաւատարիմս, որ եկեսցեն եւ տեսցեն *զչարչարանս* ազգին (Ա. Մակ., Է. 7):

Վաղվաղ կրկնավոր բարդության արմատական բաղադրիչը՝ *վաղ*, «շուտ, կանուխ, հաջորդ օրը, առավոտյան վաղ» իմաստներով, փոխառություն է մի աղբյուրից (ուրարտերենից) (ՋՄԲ, 702): Այդ իմաստներով կենսունակ գործածություն ունի գրաբարում, հմմտ. *Վաղ* հասանելին, արագ արագ զաւարն ժողովէին եւ առնուին զամուրս ամենայն երկրին Եգիպտացոց (Ա. Մակ., Ա. 20): Արմատակրկնությամբ կազմվել է վաղվաղ բարդությունը, որ ունի «շատ շուտ, շուտափույթ, արագապես» իմաստներ, հմմտ. *Վաղվաղ* եկեսցէ առ մեզ ողորմութիւն քո, Տէր (Մաղ., ՀԸ. 8): Այդ բարդությունից է կազմվել Աստվածաշնչում գործածված *վաղվաղակի* բաղադրությունը՝ նախատիպի «անմիջապես, իսկույն» հավելական իմաստներով:

Անհոդակապ կրկնավոր բարդությունների մեջ Աստվածաշնչում հանդիպում են որոշակի վերլուծական կազմություններ, ինչպես *արագ արագ*¹³, *մանր մանր*, *դաս դաս*: Դիտարկենք այդ բառերը բնագրային կիրառություններում:

Արագ արագ անհոդակապ կրկնավոր բարդությունն ունի վերլուծական կառուցատիպ: Արմատական բաղադրիչը՝ *արագ*, ստուգաբանորեն հանգում է պիլ. *rag արմատին՝ ա- կամ ե- նախահավելված աճականով (ՀԱԲ, 1, 291): Գրաբարում այն ունի «արագընթաց, կարճ ժամանակում, շուտ, շուտափույթ» իմաստներ, որ կենսունակ գործածություն ունի Աստվածաշնչում, հմմտ. Բարեկամքն ... իբրեւ տեսին, թէ այնպէս *արագ*

¹² *Չար* արմատական բաղադրիչի մասին տե՛ս *չարչար* բառի բացատրության հատվածում:

¹³ Նոր հայկազյան բառարանը (ՆՀԲ) և Աստվածաշնչի համաբարբառը ներկայացնում են միայն *արագ արագ* բարդությունը՝ իբրև առանձին բառահոդված («Համաբարբառ հին և նոր կտակարանաց», աշխատասիրություն Թադևոս վարդապետի Աստուածատուրեան Արապկերցոյ, Երուսաղեմ, 1895):

հասաներ ի վերայ նորա դատաստանն, գահի հարկանէին (Գ. Մակ., Բ. 11): Նախատիպից կազմվել է *արագ արագ* կրկնավոր բարդությունը՝ «անհապաղ, անմիջապես, իսկույն» իմաստներով, հմմտ. *Արագ արագ* կապտեսջիր եւ վաղվաղակի աւար հարկանիջիր (Եսայ., Ը. 3):

*Մանր մանր*¹⁴ կրկնավոր բարդության արմատական բաղադրիչը՝ մանր, հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *manu-r (*men) «փոքր, փոքրացնել» արմատին (ՋՄԲ, 509): Գրաբարում առանձին գործածական բառ է՝ «մանր, փոքրիկ, ոչ մեծ» իմաստներով, որ հանդիպում է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ զմեղսն ձեր ... գորթն ... կոտորեցի եւ խորտակեցի զնա յոյժ, մինչեւ եղեւ *մանր* իբրեւ զփոշի (Բ. Օրէնք, Թ. 20): Այս վերլուծական բարդությունը «մաս-մաս, կտոր առ կտոր» իմաստով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. *Մանր մանր* կոտորեալ, զայս թոչնոց գեշագեշ ջամբեցից (Բ. Մակ., ԺԵ. 33):

Դաս դաս վերլուծական բարդությունը գրաբարում առավելապես հանդիպում է համադրական կազմությամբ՝ *դասսդաս*¹⁵: Աստվածաշնչում գործածված է վերլուծական ձևով՝ *դաս-դաս*՝ «խումբ-խումբ, խմբերով» (հոգնակիության) իմաստով, հմմտ. Եւ բազմեցան *դասք դասք*, ուր հարեր եւ ուր յիսուն (Մարկ., Զ. 40):

Այս կարգի անվանական հարադրությունները Աստվածաշնչում գործածված են -u ածանցական տարրով, որ բառին հաղորդում է մակբայական արժեք ու նշանակություն: Այդ բառերն են *գունդս գունդս, դասս դասս, շեղջս շեղջս*¹⁶: Դիտարկենք այդ բառերը Աստվածաշնչի հայերեն գրքերում:

Գունդս գունդս կրկնավոր բարդությունն Աստվածաշնչում գործածված է անվանաբայական հարադրության կազմում՝ *գունդս գունդս բաժանել*, որտեղ *գունդս գունդս* կրկնավորն ունի մակբայական նշանակություն՝ «տարբեր գնդերի՝ խմբերի (բաժանել)» իմաստով: Հմմտ. Իսկ Մակաբէոս զգարն ամենայն ի *գունդս գունդս* բաժաներ եւ ինքն իրով գնդան ի վերայ Տիմոթէոսի հասաներ (Բ. Մակ., ԺԲ. 20):

Դասս դասս վերլուծական բարդությունը ձևավորվել է *դաս դաս* բարդության սերող հիմքով՝ մակբայակերտ ածանցի միջոցով, այն նշանակում է «խումբ առ խումբ, կարգով»: Անկախ բառական արժեքով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. «Ասէ զաշակերտսն, բազմեցուցէր զդոսս *դասս դասս*՝ յիսուն յիսուն (Ղուկ., Թ. 14):

Շեղջս շեղջս կրկնավոր բարդությունը կազմվել է *շեղջ* արմատական բաղադրիչի կրկնությամբ՝ -u մակբայակերտ ածանցի միջոցով¹⁷: *Շեղջս շեղջս* վերլուծական բարդությունը «դաս առ դաս, խումբ առ

¹⁴ ՆՀԲ-ն տալիս է *մանրամանր* ձևով (հ. 2, էջ 208):

¹⁵ Տե՛ս հոդակապով բարդությունների բաժնում:

¹⁶ Վերլուծական այս բարդությունները իբրև առանձին բառահոդվածներ, տրված չեն գրաբարի բառարաններում, մասնավորապես ՆՀԲ-ում և Աստվածաշնչի համաբարբառում:

¹⁷ Տե՛ս հոդակապով բարդությունների բաժնում:

խումբ» իմաստով գործածված է Աստվածաշնչում, հմմտ. Եւ նորա ածին գտասանորդս գուարակացն եւ ոչխարաց, եւ բերեալ կուտեցին շեղջս շեղջս (Բ. Մնաց., ԼԱ. 6):

բ) *Երկրորդ խմբին* են պատկանում այն կրկնավորները, որոնց արմատական բաղադրիչները գրաբարում անկախ գործածություն չեն ունեցել, այլ հանդես են եկել կրկնությամբ, որպես մեկ ամբողջություն¹⁸. այլ կերպ ասած՝ իրենց արմատական իմաստով չեն գիտակցվել (և չեն գիտակցվում լեզվի համաժամանակյա կտրվածքում): Դրանք կա՛մ բնիկ հայերեն բառեր են, կա՛մ փոխառություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում ապրել են իմաստի մթագնման գործընթաց և այժմ մեկնաբանվում են ստուգաբանական եղանակով: Կրկնավոր այս կազմությունների իմաստների արտահայտած սաստկությունը (բազմապատկությունը) տարժամանակյա իրողություն է, որ արտացոլված է հինհայերենյան բնագրերում, մասնավորապես Աստվածաշնչի թարգմանական գրքերում:

Աղիսաղիսել բառի *աղիս* արմատը հանգում է սեմական աղբյուրին. արաբ. *ahl* - «ընտանիք, ցեղ, մարդիկ» և *yalaq*. *hraqn*. *aylaq*. «փականք, կողպեք» նշանակություններով) (ՋՄԲ, 38): Հմմտ. Բնակեսցե *աղիս* մեր ի քաղաքս պարսպաւորս (Թիւք, ԼԲ. 17): Գրաբարում կրկնավոր բարդությունը գործածվում է «կուտակել, դիզել, իրար վրա լցնել, կապկպել» իմաստներով: Հմմտ. Չփիդսն *աղիսաղիսեալ* տանէր (Բ. Մակ., Ժ. 4):

Աղտաղտին բառի *աղտ* արմատը հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *sald* արմատին՝ «աղ» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 1, 136; ՋՄԲ, 40): Հմմտ. Ի ձորն աղի որ է ծով *աղտից* (Օնն., ԺԴ. 3): Կրկնավոր բարդությունը գործածվում է «շատ աղ պարունակող, աղահամ տվող, շատ աղի» նշանակություններով, հմմտ. Ոչ *աղտաղտին* տեղուջ ջուր քաղցր (Յակո., Գ. 12): Աստվածաշնչում *աղտաղտ* հիմքով հանդիպում է *աղտաղտուկ* բաղադրությունը՝ նույն նշանակությամբ:

Արծարծել բառի *արծ* ձևությամբ կապվում է *արծնել* բայի («տաք երկաթով փայտին գծագրել») արմատի հետ և հանգում է բնիկ հնդեվրոպական *arg* արմատին՝ «փայլուն, սպիտակ, լուսավոր» նշանակություններով, հմմտ. *Արծնելն* եւ նկարելն (Բ. Մակ., Բ. 30): Կրկնավոր բարդությունն ունի «բորբոքել, բոցավառել, փխր. հրահրել, գրգռել» իմաստներ, հմմտ. *Արծարծել* զշնորհսն Աստուծոյ (Բ. Տիմո., Ա. 6): Աստվածաշնչում *արծարծ* հիմքով հանդիպում է *արծարծանել* բաղադրությունը՝ նույն նշանակությամբ:

Բարբարել բառի արմատի ծագումն անհայտ է (ՀԱԲ, 1, 420): Կրկնավոր բարդությունը «ժամանակ չունենալ, չկարողանալ մի բան անել. վարանել, տատանվել» իմաստներով գործածվում է գրաբարում, հմմտ. Ջի եւ

¹⁸ Տե՛ս **Ա. Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, գ. 1, Եր., 1962, էջ 139:

դուք զմտաւ ւածէք հոգալ ինչ վասն իմ, բայց *արբարէիք* իմնէ (Փիլի., Դ. 11):

Որոր բառի *որ* արմատը բնիկ հայերէն բառ է և հանգում է հնիւ. *or* արմատին՝ «թռչուն» իմաստով: Առանձին անգործածական արմատ է: Կրկնավոր բարդությունը (*որոր* կամ *ուրուր* տարբերակով)՝ «ցին թռչունը» իմաստով, գործածական է գրաբարում, հմմտ. Ջայլեամն և բու և *որոր* (Ղեւտ., ԺԱ. 16):

Ջախջախ բառի մեռած *ջախ* արմատը կապվում է *ջախել* («խփել») բայի հետ և հանգում է իւեթ. *zah(h)* «խփել» և վրաց. *jah* («խփել») կամ *jax* («մրճահարել») արմատներին (ՀԱԲ, 4, 119: ՋՄԲ, 649): Կրկնավոր բարդությունը «խորտակված, կոտրատված, փշրված» իմաստներով գործածական է գրաբարում, հմմտ. Յուսացեալ ես ի ցուպն եղեգնեայ ի *ջախջախ* յեգիպտացին (Եսայ., ԼԶ. 6): Աստվածաշնչում հանդիպում են այս հիմքով կազմություններ՝ *ջախջախանք*, *ջախջախել*:

Փայփայել կրկնավոր բարդության հիմնական ձևույթը հանգում է անծանոթ *փայ* արմատին (ՋՄԲ, 758)¹⁹: Բարդության նշանակությունն է «հոգատարությամբ՝ սիրով՝ խնամքով պահել՝ մեծացնել», հմմտ. *Փայփայեցից* զնոսա որպէս *փայփայէ* հայր գորդի (Մաղա., Գ. 17):

Այսպիսով: Աստվածաշնչի հայերէն գրքերում հանդիպող բառակազմական տիպերի համատեքստում յուրահատուկ խումբ է կրկնության արմատական տիպը, որ բնութագրվում է հոդակապով և անհոդակապ ենթատեսակներով: Բառակազմական արմատական տիպի բաղադրիչները (արմատահիմքերը) բնիկ հայկական կամ հնդեվրոպական փոխառյալ արմատներ են, որոնք կենսունակ ձևույթներ են դարձել բառակազմական մակարդակում: Այդ կարգի կազմությունները լայն գործածություն ունեն Աստվածաշնչի հայերէն գրքերում, որոնց ուսումնասիրությունը բացահայտում է հին հայերէնի բառակազմական հնարավորությունները լեզվի համաժամանակյա մակարդակում: Մյուս կողմից՝ պատմական բառակազմության եղանակով հնարավոր է բացահայտել այդ կազմությունների մի մասի՝ նախագրային ժառանգության հարցը:

Աստվածաշնչի բառային կազմում կրկնության արմատական տիպի ուսումնասիրությունը կարող է հիմք հանդիսանալ բառակազմական տվյալ իրողության տարժամանակյա ուսումնասիրության համար: Ընդ որում, բառակազմական իմաստաբանության տարժամանակյա քննություն կարելի է կատարել ինչպես գրաբարի շրջանակներում (նրա ենթափուլերի միջև), այնպես էլ գրաբարի և միջին հայերէնի կամ գրաբարի և ժամանակակից հայերէնի միջև:

Բանալի բառեր - բառակրկնություն, արմատական տիպ, հոդակապով բարդություն, անհոդակապ բարդություն, հնդեվրոպական արմատ, փոխառյալ արմատ

¹⁹ Մենք հավանական ենք համարում կապը *փայլ* արմատի հետ՝ վերջնահնչյուն չ ձայնորդի անկումով՝ «հոգին պայծառացնել, տխրությունը ցրել՝ լուսավորել» իմաստներով:

ЛАЛИК ХАЧАТРЯН – Корневой тип редупликации в армянских книгах Библии. – Исследование лексики армянского перевода Библии показывает, что среди словообразовательных типов особое место занимает тип корневого повтора (редупликация). Корневая редупликация характеризуется следующими формообразующими факторами:

а) редупликативные слова с соединительным гласным (գէշագէշ, գոյնագոյն, գունդագունդ, դասադաս, դարձադարձ и т. д.),

б) редупликативные слова без соединительного гласного (աղխաղխել, աղտաղտին, այլայլել, արծարծել, խողխողել и т. д.).

Компоненты редупликативных слов представлены как исконно армянскими, так и индоевропейскими заимствованными морфемами. Эти корни играют активную словообразовательную роль в армянском языке.

Редупликативные слова широко употреблялись в переводе Библии. Их изучение может выявить словообразовательную особенность армянского языка в синхронном срезе. С другой стороны, в редупликативных словах возможны диалектные (дописменные) образования, вопрос которых исследует историческая лексикология.

Ключевые слова: *редупликация, корневой тип, слова с соединительным гласным, слова без соединительного гласного, индоевропейский корень, заимствованный корень*

LALIK KHACHATRYAN – Root Type of Reduplication in the Armenian Books of the Bible. – The analysis of the word stock of the translated books of the Bible shows that in the context of word-formation types, the root type of reduplication forms a unique group, which is characterized;

a) by connecting vowel element (գէշագէշ, գոյնագոյն, գունդագունդ, դասադաս, դարձադարձ, e. g.)

b) without connecting vowel element, (աղխաղխել, աղտաղտին, այլայլել, արծարծել, խողխողել, e. g.)

The root-type components of reduplication (root-stems) are either pure Armenian or Indo-European borrowed roots which have become productive word-formation morphemes at the level of Armenian word-formation. Formations of that kind have wide usage in the Armenian translated books of the Bible, the investigation of which reveals the word-formation opportunities of Old Armenian from the point of view of the synchronic stage of language investigation. On the other hand, among the compound words formed by root-reduplication, there can also be formations belonging to the pre-writing period which is subjected to revelation by historical lexicology.

Key words: *reduplication, root type, words by connecting vowel element, words without connecting vowel element, Indo-European root, borrowed root*

Ներկայացվել է՝ 14.01.2019, գրախոսվել է՝ 13.02.2019, ընդունվել է տպագրության՝ 21.02.2019